

RASPRAVA O TRANSCEDENTNOM ZNANJU*

Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed EL-GAZALI

U ime Allaha, Svemilosnog, Samilosnog

Uvod u raspravu

Hvala Allahu, dž.š., Koji srca Svojih odabranih robova ukrasi svjetlom prijateljstva (vilajeta)¹, Koji s najvećom pažnjom odnjegova njihove duše te ključem znanja otvori učenim znalcima (‘ulemai-l-’ar-iffin) vrata Jedinstva (tevhida)! Blagoslovi i mir neka su na našeg prvaka Muhammeda, a.s., predvodnika poslanika, pozivatelja, pazitelja i vodiča ummeta na uputu! Blagoslovi i mir neka su i na njegovu porodicu, baštinike svete zaštite!

Transcedentno mistično znanje

Jedan od mojih prijatelja mi kazivaše kako je neki učenjak poricao mogućnost transcedentnog mističnog znanja, na koje se oslanjaju sufijski odličnici i kome teže sljedbenici tarikata (ehlu-t-tarikah)², a koji tvrde da je transcedentno znanje postojanije i mudronosnije od znanja stečenog putem učenja (mine-l-’ulumi-l-muktesebet-i-l-muhassaleti bi-t-te’allum).

Prijatelj mi dalje govoraše da je taj učenjak rekao slijedeće: “Ja stvarno ne mogu shvatiti pojam sufijskog znanja, niti, pak, mogu zamisliti da iko na svijetu može govoriti o suštinskom znanju (fi-l-’ilmi-l-hakikijj) u

okviru razmišljanja i predanja bez prethodnog proučavanja i stjecanja znanja”. Na to odgovorih: “Taj kao da nema uvid u metode sticanja znanja (turuki-t-tahsil), niti znade bit ljudske duše i njena svojstva te na koji način ona prima utjecaje transcedentnog i melekanskog znanja (asari-l-gajbi ve’ ilmi-l-meleket)”. Moj prijatelj mi, potom, reče: “Da, ali on tvrdi da se pod pojmom znanja misli samo na fikih,³ tefsir⁴ i kelam⁵ te da ponad ovih znanosti nema drugoga znanja. A do ovih znanosti dolazi se samo putem učenja i razumijevanja (tefekkuh)!” Odgovorih mu: “Uredu, ali kako se zna znanje tumačenja Kur’ana (tefsir) kad je Kur’an more koje obuhvaća sve stvari. Međutim, nisu sva značenja Kur’ana i istine njegova tumačenja (džemi’u meanihi ve hakaiku tefsirih) spomenuta u knjigama poznatim običnom svijetu. Dakle, tefsir je nešto drugo od onoga što on tvrdi!”

Prijatelj, onda, reče: “On u tefsiru ubraja samo poznate tefsire, od npr. Kušejrija⁶, Š’alebija⁷, Maverdija⁸ i dr.” Ja mu na to reko: “On se udaljio od metode istine (menhedži-l-hakihah), jer je, npr., Sullemi⁹ sakupio u tefsiru nešto od izjava onih koji su spoznali istinu, a te se izjave ne navode u drugim tefsirim. Taj, onda, u znanje ubraja samo fikih i kelam, jer i ovaj tefsir je općepoznat (ve haze-t-tefsiru-l-’amijj). Iz toga proizlazi da on ne pozna(je) vrste znanosti, njihove pojedinosti, stupnjeve, njihove unutarnje i izvanjske aspekte.

*Naslov izvornika: *ER-RISALETU-L-LEDUNIJJEH*, objavljeno u: *MEDŽMU’ATU RESAIL-L-IMAM GAZALI*; Daru-l-kutubi-l-’ilmijeh, Bejrut-Liban, 1994.

Poznato je pravilo da neznalica nečega to nešto i negira (*ve kad džereti-l-'aadetu bi enne-l-džahile bi-š-šej'i junkiru zalike-š-šej'e*)! Taj učenjak koji tvrdi gore navedeno nije okusio napitak istine, niti ostvario uvid u transcendentno znanje (*ma zaka šerabe-l-hakikativve ma ittale'a ale-l-'ilmi-l-ledunijj*), pa kako, onda, da to i potvrđuje! Ja ne želim potvrditi njegovo slijepilo i nagađanje u onome što on ne poznaje". Moj prijatelj mi tada predloži: "Želim da navedeš stupnjeve nauka, ispravnost ove vrste znanja o kojoj govorimo te da ga sobom ojačaš i potvrdiš njegovu postojanost". Rekoh: "Objašnjenje te vrste znanja nije nimalo lahko, ali otpočet ću s njegovim premisama (*mukaddimatih*) shodno mojem stanju i vremenu i onome što mi o tome naumpadne (*ve ma suniha bi hatirii*)! Ne želim duljiti jer najbolji je onaj govor koji je kratak i sadržajan. Molim Allaha, dž.š., za pomoć i podršku! Ispunit ću želju svoga vrlog prijatelja o ovome pitanju".

O počasti znanja

Znaj da znanje razumnoj i smirenoj duši (*nefse-n-natikate-l-mutmeinne*) predočava suštine stvari (*hakaika-l-ešja'*) neovisno od njihovih pojavnih tvari, kakvoća, kvantiteta, akcidenata i supstanci, ukoliko su one pojedinačne. Znalac (*'alim*) je onaj koji obuhvaća (zna), spoznaje i proniče. Ono spoznatljivo (*ma'lum*) jest bit nečega (*zatu-š-šej'*) čije se znanje urezuje u dušu.

Počast znanja je shodna počasti onoga što se njime spoznaje, a stepen znalca biva prema stepenu znanja. Nema sumnje da je od onoga spoznatljivoga (*ma'lumat*) najveličanstvenija, najviša i najčasnija spoznaja Allaha, dž.š., Stvoritelja, iz ničega Izvoditelja, Istinitog i Jedinog. Znanje o Njemu, tj. *tevhid*, najvrijednije je, najveličanstvenije i najpotpunije znanje. Ovo znanje je nužno neophodno i dužnost je svakom pametnom da ga spozna, kao što je Allahov Poslanik rekao: "Tražiti nauku je dužnost svakoga muslimana".¹⁰ On je naredio da se i putuje zarad traženja tog znanja: "Tražite nauku pa makar i u Kini."¹¹ Znalci ovoga znanja su najpočastvovaniji znalci i zbog toga ih je Uzvišeni počastio spominjanjem na najvišem

nivou: "Allah svjedoči da osim Njega drugi bog ne postoji; i meleki, i ljudi učeni, svjedoče isto..."¹²

Znalci apsolutnog *tevhida* (*fe 'ulemau 'ilmi-t-tevhidi-l-mutlak*) su vjerovjesnici, a potom učenjaci, nasljednici vjerovjesnika. Ovo znanje, koje je počast i savršenstvo samo po sebi (*kane šerifen fi zatihi kamilen fi nefsihi*), ne negira ostale vrste znanja, s tim da se za njihovo dosezanje traže mnoge pretpostavke. Te pretpostavke se spoznaju kroz različite vrste znanosti, poput kosmologije (*'ilmu-s-semavati ve-l-eflak*) i ostalih vrsta znanosti o svim (s)tvorevina (*masnu'at*). Iz *tevhida* proizlaze i druge znanosti, čije ćemo vrste kasnije spomenuti.

Znanje je, samo po sebi, počastvovano, bez obzira na ono što se njime spoznaje. Čak je i znanje sihra počastvovano samo po sebi, premda je ono zabluda, a to stoga što je znanje nasuprot neznanja (*enne-l-'ilme didde-l-džehl*), a neznanje je svojstvo tmine (*ve-l-džehlu min levazimi-z-zulmeh*). Tmina je stanje mirovanja, a mirovanje je bliže nepostojanju (*el-'adem*), i u tom dijelu prebivaju zabluda i neistina. Pa ukoliko neznanje ima status nepostojanja, onda znanje ima status postojanja, a postojanje je bolje od nepostojanja. Na nitima postojanja su Uputa, Istina i Svjetlo. Ako je postojanje uzvišenije od nepostojanja, onda je i znanje uzvišenije od neznanja.

Neznanje je, doista, poput slijepila i tmine, dok je znanje poput vida i svjetla: "Nisu isti slijepilac i vidjelac, niti tmine i svjetlosti".¹³ Uzvišeni Gospodar je jasno na ovo aludirao rekavši: "Ti reci: 'Zar su isti oni koji znaju i oni koji ne znaju!?'"¹⁴

Znanje je bolje od neznanja, jer je neznanje svojstvo tijela (*min levazimi-l-džism*), dok je znanje svojstvo duše (*min sifati-n-nefs*), a duša je časnija od tijela. Ima više vrsta znanja, koje ćemo nabrojati u drugom odjeljku, a i znalci u traganju za znanjem imaju brojne metode, koje ćemo, također, kasnije navesti.

A sada, nakon spoznaje o vrijednosti znanja, ne preostaje ti ništa drugo nego da spoznaš dušu (*nefs*), koja je ploča znanja, njegovo mjesto i prebivalište (*levhu-l-'ulumi ve mukarriha ve mehalliha*). Jer, mjesto znanja

nije tijelo, zato što su tjelesa ništavna/konačna, niti su, pak, podesna da prime veću količinu znanja. Zapravo, znanje se stječe urezivanjem i pisanjem (*la jetehammelu ille-n-nukuš ve-r-rekuum*). Duša je primateljica (*kabileh*) svih znanja bez ikakva protivljenja, suparništva, mrzovolje ili prestanka. Ovdje ćemo govoriti o duši na sažet način.

Objašnjenje ljudskoga nefsa i ruha

Svevišnji Allah je stvorio čovjeka od dvije različite (s)tvori: jedna od njih je tamno gusto tijelo, koje nastaje i nestaje, formirano od sastojaka prašine, koja svoju zadaću može ispuniti samo posredstvom drugoga. Druga stvar je duša (*nefs*), suštinska, nedjeljiva, prosvijetljena, spoznajna, činiteljica pokreta, upotpunjena oruđima i tjelesima.

Allah je sastavio tijelo od dijelova hrane, odnjegovao ga od dijelova prašine, zategnuo njegove osnove, poravnao zglobove i odredio mu strane. Suštinu duše je očitovao iz Svoje jedinstvene, savršene, potpune i korisne odredbe. Pritom, ne mislim na moć duše u traganju za hranom (*bi-n-nefsi-l-kuvveti-taalibeti lil gaza*), niti na pokretačku moć žudnje i srdžbe (*el-kuvvete-l-muherreketi liš-šehveti ve-l-gadab*), a niti na moć smirenu u srcu iz koje se rađa život (*el-kuvvete-s-sakinete fi-l-kalbi-l-muvellideti lil hajat*), pomaljaju osjećaji i pokret iz srca ka svim organima. Sve ove spomenute moći nazivaju se životinjskom dušom (*ruhan hajevanijja*). Vojska ove duše je osjećaj, pokret, žudnja i srdžba. Tragalačka moć za hranom miruje u jetri (*kebed*), a naziva se prirodnom dušom (*ruhan tabi'ija*). Probava i porivi su svojstva ove duše. Moć opažanja (*el-kuvvetu-l-musavvereh*), rađanja, spavanja i ostale prirodne moći, sluge su tijelu, dok je tijelo sluga životinjskoj duši zato što od nje prima moći i djela shodno dušnim kretnjama. Pod pojmom *duša* (*nefs*) podrazumijevam potpunu i nedjeljivu supstancu (*el-dževheru-l-kamili-l-ferdijj*), čija je zadaća podsjećanje, pamćenje, razmišljanje, razlikovanje i razumijevanje. Ona je primateljica svih znanosti i njoj ne dosadi da prihvaća čiste oblike neovisno od tvori (*ve la jemillu min kubuli-s-sureti-l-mudžerredeti-*

l-muarrati ani-l-mevadd). Ova supstanca je upravitelj duša (*reisu-l-ervah*) i zapovjednik moći. Sve one njoj služe i predstavljaju njenu stvar. Pod pojmom *razumske duše* (*en-nefsu-n-natikah*), upravo mislim na spomenutu supstancu (*dževher*), s tim da kod svake grupe ljudi ova supstanca ima posebno ime. Filozofi (*hukema*) je nazivaju razumskom dušom, Kur'an je imenuje kao smirenu i zapovjednu dušu (*en-nefsu-l-mutmeinnetu ve-r-ruhu-l-emrijj*),¹⁵ a sufije je imenuje srcem (*kalb*).

Dakle, vidimo da je razlika u imenovanju, dok je značenje jedno, i u tome nema razilaženja. Svi ovi nazivi: srce (*kalb*), duša (*ruh*), smirena duša (*mutmeinneh*), prema našem mišljenju, označavaju razumsku dušu (*en-nefsu-n-natikah*), koja je živa, aktivna i spoznajna supstanca. I kada govorimo o Apsolutnoj Duši (*er-ruhu-l-mutlak*) ili Srcu mi podrazumijevamo ovu supstancu. Sufije životinjsku dušu nazivaju *nefsom*, navodeći za to i šerijatske dokaze, odnosno hadis: "Tvoj najveći neprijatelj je tvoj nefis (nefsuk)!"¹⁶ Zakonodavac¹⁷ je ovdje upotrijebio naziv *nefs*, čak ga ojačao i dopunom (*bi-l-idafeh*), rekavši: "Nefs koji se nalazi među tvoje dvije strane". Ovim izrazom, on je ukazao na požudsku i srdžbensku moć (*ile-l-kuvveti-š-šehevanijjeti ve-l-gadabijjeh*) koje izvire iz srca smještenog između dvije strane.

Ukoliko si spoznao razliku u nazivima, trebaš znati da istraživači koriste različite nazive za ovu supstancu i imaju raznolika gledišta. Teolozi (*mutekellimun*) koji poznaju dijalektiku (*el-muarrifine bi ilmi-l-džedel*) *nefs* ubrajaju u tijelo, tvrdeći da je *nefs* prefinjeno tijelo prekriveno ovim gustim tijelom, i ne vide razliku između duše (*ruh*) i tijela (*džesed*), osim u profinjenosti ili gustoći. Neki od njih i *ruh* smatraju akcidentom (*'ared*). Poneki liječnici (*etibba'*) naginju ovakvom stavu, a neki, pak, *ruh* vide kao krv (*dem*). Svi oni se zadovoljavaju svojim uskim pogledom prema stupnju svoje uobrazilje te ne tragaju za trećim (sastavnim) dijelom (*el-kisme-s-salis*). A znaj da postoje tri (sastavna dijela): tijelo (*džism*), akcident (*'ared*) i nedjeljiva supstanca (*dževheru-l-ferd*). Životinjska duša predstavlja prefinjeno tijelo koje je poput svjetiljke koja sija u staklenici

srca. Pod tim mislim na mišićne i tjelesne organe koji se nalaze u grudima. Život je svjetlo svjetiljke, a krv zavisi od nje, osjećaji i pokreti su njeno svjetlo, požuda vreline, srđžba njen dim, a tragalačka moć za hranom, koja prebiva u jetri, njen je sluga, čuvar i opunomoćenik. Ova duša se nalazi kod svih životinja.

Čovjek je tijelo (*džism*), a njegovi učinci su akcidenti. Ova duša ne vodi znanju, ne pozna puteve spravljenog, niti zna pravo Tvorca, ona je zarobljeni sluga (*hadimun esir*) koji umire tjelesnom smrću. Kad krv nadvlada, povećava se vreline i ta svjetiljka se gasi, a kad se ona umanja – povećava se hladnoća i opet se gasi. Njeno gašenje je uzrok tjelesne smrti (*mevti-l-beden*). Govor Uzvišenog Tvorca i zaduženja Zakonodavca nisu upućeni ovoj duši, jer domaće i ostale vrste životinja nisu vjerski obaveznici, niti adresari šerijatskih propisa. Ali, čovjek jest obaveznik i njemu se Gospodar obraća zbog druge odlike (*ma'ana ahar*), kojom se samo on odlikuje. Ta odlika je razumska i smirena duša. Ova duša nije tijelo ili akcident, jer je ona odredba Allaha Uzvišenog (*li ennehu min emrillah*), kao što je On rekao: "Duša je odredba od moga Gospodara..."¹⁸ Ili, na drugome mjestu: "O ti, dušo smirena, vrati se svome Gospodaru zadovoljna, a i On zadovoljan s tobom".¹⁹ Allahova odredba nije tijelo, niti akcident, nego božanska moć (*kuvvetun ilahijeh*), poput Prvog Uma (*el-aklu-l-evvel*),²⁰ Ploče (*el-levh*)²¹ i Pera (*el-kalem*).²² Ovo su jedinstvene supstance različite od tvari, štaviše one su čista razumska bezosjetilna svjetla (*bel hije advaun mudžerredetun ma'kuletun gajru mahsuseh*). *Ruh* i *kalb*, prema našem mišljenju, jesu takve supstance. One ne nestaju, ne propadaju, ne prolaze, ne umiru. Ustvari, one razlikuju tijela i čekaju njegov povratak na Sudnjem danu, kako se to navodi u šerijatskim izvorima. U mudroslovnim znanostima je neoborivim argumentima (*bi-l-berahiini-l-katiah*) ispravno dokazano da razumska duša nije tijelo, niti akcident, već da je ona neuništiva, trajna i postojana supstanca.

Mi ovdje nećemo ponavljati dokazne postupke (*burhan*), niti nabrajati dokaze, jer su oni jasno spomenuti. A ako neko želi dokazati

takvu ispravnost, neka pogleda knjige iz te oblasti. Naš metod u ovome slučaju je ne da iznosimo dokaze (*fela jeteetta bi-l-burhan*) nego da se vratimo na ono očigledno (*bel nuavvilu ale-l-e'ajan*), oslanjajući se na istinu vjerovanja (*ala ru'jeti-l-iman*). Na jednom mjestu u Kur'nu, Uzvišeni Allah je prisajedinio dušu Svojoj odredbi, a u drugom slučaju – Svojoj moći (*ila izzetih*): "... i u njega život udahnem..."²³ "Duša je odredba od mog Gospodara...", "... i život smo Mi od Nas u nju udahnuli."²⁴

Uzvišeni Allah je čist od toga da Sebi pripíše tijelo ili akcident, jer oni propadaju, mijenjaju se, brzo prolaze i nestaju. Allahov Poslanik, s.a.v.s., rekao je: "Duše su združena vojska (*el-ervahu džunudun mudžennedeh*)".²⁵ Također je rekao: "Duše šehida su u utrobama zelenih ptica".²⁶ Akcident ne ostaje nakon što supstanca nestane, jer on ne postoji sam po sebi (*el-aredu la jebkii ba'de fenai-l-dževher li ennehu la jekumu bi zatih*). Tijelo, onda, poprima promjenu (*tahlil*), kao što je, uostalom, već rečeno: Sastav (*terkib*) /tijela/ je od materije i forme (*el-maddeh ve-s-sureh*),²⁷ kako se to navodi u literaturi. A budući da smo pronašli dokaze, opite i razumska dokazivanja, spoznali smo da je duša nedjeljiva i potpuna supstanca, živuća sama po sebi i iz koje proistječe ispravnost ili ništavnost vjere. Prirodna i životinjska duša, kao i sve tjelesne moći, jesu njezina vojska. Ova supstanca (po)prima forme spoznajnog (*suveru-l-ma'lumat*) i suštine postojećeg (*hakaika-l-mevdžudat*) bez obzira na njihove pojavne oblike i pojedinačnosti.

Duša je sposobna da (spo)zna ljudsku suštinu iako ne vidi čovjeka, kao što zna i za meleke i šejtane. Ona nema potrebu da motri njihove pojedinačnosti jer ih ne dosežu osjećaji većine ljudi. Neke sufije vele da srce ima oblik poput tijela (*ajnen kema lil džesed*), tako da ono izvanjsko vidi posredstvom vanjskog srca, a suštine se vide posredstvom razuma. Allahov Poslanik, s.a.v.s., rekao je: "Nema nijednog čovjeka, a da njegovo srce ne posjeduje dva oka".²⁸ S ta dva oka se doseže nevidljivo (*gajb*). I kad Uzvišeni Allah želi dobro svome robu, On mu otvori oba oka njegova srca da bi vidio ono što je njegovom vidu skriveno. Ova duša ne umire s tjelesnom smrću jer je

Svevišnji poziva na Svoja vrata, govoreći: «... vrati se svome Gospodaru».²⁹ Ona se razilazi i odvaja od tijela. Tim odvajanjem, iščezavaju životinjske i prirodne moći, pokreti se umiruju, a za to mirovanje se kaže da je smrt. Sljedbenici tarikata, tj. sufije, više se oslanjaju na dušu i srce nego na osobu. Ako je duša odredba Uzvišenog Stvoritelja, ona u tijelu biva kao stranac (*garib*), a njen pogled je uperen njenoj osnovi i povratku. Koristi koje ona doseže s obzirom na njen korijen i osnovu, ukoliko je aktivnija i neokaljana prirodom, bivaju veće od dosezanja koristi u odnosu na osobu. Pa ako si spoznao da je duša nedjeljiva supstanca, a da tijelo nužno iziskuje mjesto (*la budde lehu mine-l-mekan*) te da akcident opstoji samo po supstanci, onda treba znati da se ova supstanca ne nalazi na podlozi (*la jehillu fi mehall*), niti biva u mjestu (*ve la jeskunu fi mekan*).

Tijelo nije mjesto *ruha*, a ni podloga *kalba*. Zapravo, tijelo je oruđe (*aleh*) *ruha* (duše), sredstvo srca i *nefsa*. Duša, sama po sebi, nije pripojena dijelovima tijela, a niti je od njih odvojena (*gajru mittesilun bi edžzai-l-bedeni ve la munfesilun 'anh*). Zapravo, ona je primateljica tijelu, koristi ga i prolazi kroz njega.

Prvo na čemu se očituje njena svjetlost jest mozak (*dimag*), jer je njegovo očitovanje specifično. Duša uzima njegovu prednju stranu kao zaštitnicu, sredinu kao pomoćnicu i upraviteljicu, a pozadinu kao rizničarku; od svih dijelova tijela, uzima noge i koljena; od životinjske duše – slugu; od prirodne duše – oponomoćenika; od tijela – sredstvo; od dunjaluka – mejdan; od života – sredstva i imetak; od kretnje – trgovinu; od znanja – dobitak; od ahireta – namjeru i povratak; od šerijata put i pravac; od duše sklone zlu – zaštitu i starješinu; od duše koja sama sebe kori – upozorenje; od čula – špijune i pomoćnike; od vjere – oklop; od pameti – učitelja; od osjećaja – učenika; a iza svega ovog Uzvišeni Gospodar je u zasjedi!

Pored ovakvih svojstava i sa ovim oruđima ona se ne može posvetiti ovoj gustoj jedinki (tijelu), niti se pripojiti za njenu bit, već se njome koristi, a svoj pogled usmjerava ka svome Stvoritelju i Njegovoj zapovijedi da je koristi do roka određenoga.

Duša se tokom ovoga putovanja može baviti samo traženjem znanja jer znanje je njen ukras na ahiretu, a imetak i sinovi su ukras ovodunjalučkog života. I kao što je oko zabavljeno gledanjem vidljivoga (*el-menzurat*), uho – neprestanim slušanjem glasova, jezik – pripravan da oformi riječi, životinjska duša – slastima srdžbe, a prirodna duša – slastima jela i pila, tako i smirena duša, tj. srce, želi samo znanje, samo je njime zadovoljna i uči čitav svoj vijek. Ona se ukrašava znanjem čitav svoj život sve do vremena rastavljanja sa tijelom. A kad bi primala i neku drugu stvar umjesto znanja, ona bi primala ono što je u interesu tijelu, ali ne zbog njegove biti, niti iz ljubavi prema njegovom porijeklu. E, sada, kad si spoznao stanja duše, trajnost njenog o(p)stajanja i njenu žeđ za znanjem i bavljenjem njime, potrebno je da (spo)znaš vrste znanja (*asnafe-l-'ilm*), jer su ona mnogobrojna, a mi ćemo ih sažeto navesti.

Vrste znanja i podjele

Znanje se dijeli na dvije vrste: šerijatsko (*šer'ijj*) i racionalno (*aklijj*). Oni koji znaju, smatraju da je većina šerijatskih znanosti racionalna, a oni koji su spoznali, smatraju većinu racionalnih znanosti šerijatskim: "A kome Allah ne dadne svjetlosti, taj svjetlosti neće ni imati!"³⁰

Šerijatsko znanje se dijeli u dvije skupine. Prvu skupinu čini znanje o temeljima (*usul*), a to je znanje *tevhida* (*'ilmu-t-tevhid*). Ovo znanje se odnosi na znanje Allahove Biti (*fi zatillah*), Njegovih vječnih svojstava (*sifatih-l-kadimeh*), Njegovih djelatnih svojstava (*sifatih-l-fi'lijeh*) i svojstava Njegove Biti, a koja su poimenice pobrojana na spomenuti način. Također, ono se odnosi na stanja vjerovjesnika (*fi ahvali-l-embija*), imama poslije njih i ashaba, zatim na stanja smrti, života, Sudnjega dana, Proživljenja, Okupljanja, Polaganja računa i viđenja Uzvišenog Allaha. Teoretičari (*ehlu-n-nazr*) ove znanosti prvo se pridržavaju ajeta iz Allahove Knjige, potom sunneta Poslanika, s.a.v.s., a zatim, racionalnih dokaza i analogijskih dokazivanja (*bi delaili-l-aklijjeti ve-l-berahini-l-kasijeh*). Oni se koriste

pretpostavkama dijalektičke i opće analogije (*mukaddimati-l-kijasi-l-džedelijji ve-l-'adijj*) i dopunjuju ih od pristalica filozofijske logike (*min ashabi-l-mentiki-l-felsefijj*).

Većinu terminologije (*elfaz*) koriste na pogrešan način, koristeći u svojim pogledima termine kao što su: supstancija, akcident, dokaz, uvid, dokazivanje, argument. Ovi termini imaju različito značenje kod svake grupe učenjaka, tako, npr., filozofi (*hukema*) izraz supstancija koriste u jednom, sufije u drugom, a teolozi u trećem smislu. U ovome tekstu nije nam cilj da iznosimo precizna značenja ovih izraza shodno mišljenjima učenjaka, niti ćemo se u to upuštati. Učenjaci koji su eksperti u oblasti rasprava (*bi-l-kelami*) iz *usula* i *'ilmu-t-tevhida* nazivaju se *mutekelliminima* (*teolozima*). Termin *kelam* poznatiji je pod nazivom *'ilmu-t-tevhid*.

U znanosti *usula* ubraja se i *tefsir*. Kur'an je zbilja najveličanstvenija, najjasnija, najsavršenija i najmoćnija stvar; u njemu postoji mnoštvo zakučastih pitanja (*el-muškilat*) koja ne može obuhvatiti svačiji (raz)um osim onoga kome Allah dadne razumijevanje Njegove Knjige. Poslanik je rekao: "Nema nijednog ajeta u Kur'anu a da nema svoje vanjsko i unutarnje; njegovo unutarnje ima sedam unutarnjih dubina". U nekim predajama se spominje devet. Poslanik, također, veli: "Svaki harf u Kur'anu ima naredbu ili zabranu (*hadd*), a svaka naredba ili zabrana ima svoju intenciju (*matle'*)".³¹

Allah, dž.š., izvijestio je u Kur'anu o svim znanostima i očitovao je postojeće, bilo ono skriveno, malo, veliko, osjetilno ili inteligibilno (*ma'kuliha*). Na ovo aludiraju Allahove Riječi: "...niti išta svježje, niti išta suho postoji, a da nije u Jasnoj Knjizi".³² Kao i Riječi: "... da bi oni razmišljali o njenim ajetima i da bi se opomenuli oni umni".³³ Prema tome, Kur'an je najveličanstveniji, pa koji li to, onda, komentator (*mufessir*) može ispuniti svoju zadaću, a koji li to znalac može preći okvir svoga povjerenja!? Da, svaki komentator otpočinje svoj komentar (*šere'a fi šerhih*) shodno svojim sposobnostima i upušta se u objašnjenje sukladno jačini svoga intelekta

i količini svojega znanja. Svi oni tumače, a u suštini, zapravo, i ne tumače! Znanje Kur'ana upućuje na temeljno, izvedeno, šerijatsko i racionalno znanje. Svaki komentator mora promatrati Kur'an s aspekta jezika, metafore (*min vedžhi-l-isti'areh*), konstrukcije riječi (*min vedžhi terekkubi-l-lafz*), gramatike, običaja Arapa, prosudbi filozofa, mišljenja sufija, kako bi se njegovo tumačenje približilo istini (*hatta jakrube tefsiruhu ile-t-tahkik*). Ukoliko bi se, pak, komentator ograničio samo na jedan od ovih aspekata i zadovoljio objašnjenjima jedne nauke (*bi fennin vahidin*), u tom slučaju ne bi ispunio obavezu objašnjenja te bi se usmjerio dokazu vjere (*iman*) i jačini dokazivanja.

Među temeljnim znanostima je i *hadis* (*'ilmu-l-ahbar*). Vjerovjesnik, s.a. v.s., najrječitiji je Arap i nearap. On bijaše učitelj (*muallim*) kome Allah Uzvišeni objavljivaše. Njegov (raz)um je obujmio sve više i niže stvari (*ve kane akluhu muhitan bi džemi'i-l-'ulvujjati ve-s-suflijjat*). Svaka njegova riječ, štaviše, svaki njegov izraz, počiva ispod mora tajni i riznica simbola (*judžed tahtiha bihari-l-esrari ve kunuzi-r-rumuz*). Spoznati njegove riječi i njegov govor je golemo i prečasnor. Samo onaj ko očisti svoju dušu i zaštititi srce od zastranjivanja putem slijeđenja šerijata, može obujmiti znanje Vjerovjesnikova govora. Ko želi govoriti o tumačenju Kur'ana i objašnjavati *hadis* na ispravan način (*ve jusibu fi kelamih*) nužno mu je, prvo, da savlada znanost jezika i duboko uroni u umijeće gramatike, gramatičkih oblika i vrsta deklinacije, jer znanost jezika je sredstvo i stepenica ka svim vrstama znanosti. Ko ne poznaje nauku jezika, taj nema načina da dospije do znanja (*ve men lem ja'lemi-l-lugate fela sebile lehu ila tahsili-l-'ulum*)! Onaj ko želi da se ispne na tavan, prvo ide stepenicama, pa se onda dalje penje.

Znanost jezika je veliko sredstvo i golema stepenica, tako da tragalac za znanjem ne može bez te znanosti. Jezik je temelj temelja! Prvo što se traži u jeziku je poznavanje čestica/partikula (*el-edevat*) na stupnju pojedinačnih riječi, a potom poznavanje glagola, kao što su triliteri i kvadriliteri (*es-sulasijju ve-r-ruba'ijj*) i dr. Jezikoslovac mora biti upućen u

arapsku poeziju (*fi ešari-l-'areb*), prije svega u predislamsku poeziju (*ešaru-l-džahilijeh*), jer u njoj ima dotjerivanja za pamet i odmora za dušu. Uz to, poezija, čestice i imena su neophodni u saznavanju gramatike. Ona je za jezik ono što je precizna vaga za zlato i srebro, što je logika za mudroslovlje, metrika za poeziju (*ve-l-'arudu li-š-šir*), lakat za odjeću, a vaga za brašno. A sve ono što se ne mjeri vagom, u tome se ne pokazuje stvarno uvećavanje i smanjivanje.

Dakle, znanje jezika je put do znanja *tefsira* i *hadisa*, a *tefsir* i *hadis* su dokaz *ilmu-t-tevhida*, a *ilmu-t-tevhid* je takva nauka bez koje se duše robova ne mogu spasiti, niti iskreno bojati Dana povratka. Ovo je ukratko o temeljnim znanostima.

Drugu skupinu šerijatskih znanosti čine *izvedene znanosti (ilmu-l-furu'i)*, jer znanje može biti teoretsko ili praktično. Temeljne znanosti su teoretsko znanje, a izvedene praktično. Ove praktične znanosti obuhvaćaju tri vrste prava:

a) Pravo Uzvišenog Allaha, dž.š. (*hakku-l-lah*), a to su stubovi ibadeta poput čistoće, namaza, zekata, džihada, zikra, bajram-namaza, džume namaza, dodajući tome farzove i nafile namaze.

b) Pravo ljudi (*hakku-l-ibadi*), a ono je određeno običajima, i to u dva aspekta: *poslovanje (mu'amelat)*, u šta se, npr., ubrajaju prodaja, udruživanja (kapitala), dar, zajam, dug, odmazda i sve vrste krvarine; i *ugovaranje (mu'akadeh)*, a u šta se ubrajaju, npr., brak, rastava braka, oslobađanje roba, ropstvo, nasljedno pravo i sl. Za ova dva aspekta prava koristi se termin *fikh*. *Fikh* je časna, općekorisna i nužna nauka, bez koje ljudi ne mogu.

c) Pravo duše (*hakku-n-nefs*), a to je znanost morala (*'ilmu-l-ahlak*). *Ahlak* može biti pokuđen, pa ga kao takvoga treba odbaciti, ili pohvaljen, pa ga treba zadobiti i njime ukrasiti duše. Pokuđen *ahlak* i pohvalna svojstva su poznati putem Kur'ana i sunneta. Poslanik je rekao: "Ko se ukrasi jednim od Allahovih imena ući će u džennet."³⁴

Druga vrsta znanja je racionalno znanje (*'ilmu-l-aklijj*). Ono je zakučasto i problematično, jer se u njemu može pogriješiti i pogoditi. Raspoređeno je u tri nivoa:

I. Matematičke i logičke znanosti (*el-ilmu-r-rijadiju vel-mentikijj*). Matematičke znanosti su: račun (*el-hisab*), koji proučava brojeve i geometriju (*ve jenzuru fi-l-'adedi ve-l-hendeseh*), a to je znanje količina, oblika i strukture (*ilmu-l-mekadir ve-l-eškal ve-l-hejeh*), tj. astronomija (*'ilmu-l-eflak ve-n-nudžum*), klimatski pojasevi Zemlje (*ekalimu-l-erd*) i ono što je s tim povezano. Iz ove znanosti proizlaze zvjezdoznanstvo, astrologija i horoskopija (*'ilmu-n-nudžum ve ahkamu-l-mevalid ve-t-taval'i*). Iz njih proistječe znanje o onom unaprijed (*ilmu-l-musbikijj*), koje proučava odnos međusobnih utjecaja. Logičke znanosti proučavaju metode definicije i oznake (*fi turuki-l-haddi ve-r-resmi*) u stvarima koje se poimaju promišljanjem. Također, proučavaju metod analogije i dokaza (*min tariki-l-kijasi ve-l-burhan*) u znanostima koje se dosežu logičkim sudovima (*bi-t-tasdik*). Logikase, dakle, bavi ovim pravilima (*el-kaideh*), počinjući od jednostavnijih ka složenim (*jebtedeu bi-l-mufredati summe-l-murekkibat*), potom sudovima (*bi-l-kadaja*), analogijom, vrstama analogije i, na kraju, postavljanjem dokaza a što je i kraj logike (*summe mutlubi-l-burhan ve huve nihajetu 'ilmi-l-mentik*).

II. Prirodne znanosti (*ilmu-t-tabii'ijj*). Proučavatelj ovih znanosti promatra tijelo u općem smislu (*jenzuru fi-l-džismi-l-mutlak*), sastavnice svijeta (*erkani-l-alem*), supstancije i akcidencije (*el-dževahir ve-l-e'arad*), kretanje i mirovanje (*el-hareke ve-s-sukun*), položaj nebesa (*ahvali-s-semavat*), aktivne i pasivne stvari (*ve-l-ešjai-l-fi'lijjeti ve-l-inf'alijeh*). Iz ovih znanosti proizlazi proučavanje stupnjeva postojećeg, vrsta duša i čudi (*ve aksami-n-nufus ve-l-emzidžeh*), kvantitet osjećaja (*kemmijeti-l-huvas*) i njihov kvalitet spoznaje osjetnina (*ve kefijjeti idrakiha li mahsusatihi*). Zatim, ove znanosti vode ka proučavanju

medicine (*fi 'ilmi-t-tibb*), tj. poznavanju tijela, bolesti, lijekova i onoga što je s tim povezano. Izvedene znanosti iz ove oblasti su arheologija (*ilmu-l-asari-l-'ulvijeh*), mineralogija (*ilmu-l-me'adin*) i spoznaja odlika stvari (*ma'rifetu huvassil-l-ešja'*). Poznavanje vještine alhemije (*ilmi sun'ati-l-kimija'*), odnosno liječenje bolesnih tijela iz nutritivna minerala predstavlja završnicu ovih znanosti.

III. Proučavanje bića (*en-nazr fi-l-mevdžud*). Ovo je najveći nivo racionalnog znanja. Ova znanost proučava biće i njegovu podjelu na nužno i moguće biće (*taksimuhu ile-l-vadžib vel-l-mumkin*). Zatim proučava Tvorca (*es-sani'*), Njegovu Bit i Njegova sva svojstva, djela, naredbe, mudrosti odredbe te raspored očitovanja onoga postojećeg od Njega (*terettub zuhuri-l-mevdžudati anhu*). Potom, proučava više svjetove, nedjelne supstance, odjelite umove i potpune duše (*summe-n-nazru fi-l-'ulvijati ve-l-dževahiri-l-mufredeti ve-l-'ukuli-l-mufarekati ve-n-nufusi-l-kamileh*). Također, tu potpada i izučavanje položaja meleka i šejtana. Naposljetku, tu se ubraja i proučavanje vjerovjesništva (*ilmi-n-nubuvvat*), mudžiza, kerameta, stanja svetih duša (*fi ahvali-n-nufusi-l-mukaddeseti*), snova, jave i stupnjeva snoviđenja. U znanosti izvedene iz ove oblasti ubraja se poznavanje talismana, zapisa i predskazivanja (*ilmu-t-talismi ve-n-nebrendžat*) i ono što se uz njih vezuje..

Sve ove znanosti imaju svoje detalje, širinu i stupnjeve, a što zahtijeva precizno objašnjavanje i otmjeno dokazivanje. Međutim, preče je, ovom prilikom, skratiti.

Sufijsko znanje

Racionalno znanje je po svojoj biti nedjeljivo, iz njega proistječe složeno znanje (*'ilmun murekkeb*), u kome se nalaze svi stupnjevi dviju (prethodnih) zasebnih vrsta znanja. To složeno znanje je sufijsko znanje

(*ilmu-s-sufijeh*) i put njihovih (sufijskih) stanja. Oni (sufije) posjeduju posebno znanje posredstvom jasnog puta, koji u sebi sadrži obje vrste znanja (*fe inne lehum ilmen hassan bi tarikatin vadihatin medžmuatin mine-l-ilmejn*).

Sufijsko znanje obuhvata stanje (*el-hal*), vrijeme (*el-vakt*), slušanje (*es-sema*), zapanjenost (*el-vedžd*), žudnju (*eš-ševk*), opijenost (*es-sukr*), trezvenost (*es-sahv*), potvrđivanje (*el-isbat*), poništavanje (*el-mahv*), siromaštvo (*el-fakr*), iščeznuće (*el-fena*), prijateljstvo (*el-vilajeh*), čvrstu želju (*el-iradeh*), učitelja (*eš-šejh*), učenika (*el-murid*) i sve ono što se povezuje s njihovim stanjima kroz opskrbu, osobine i položaje (*me'a-z-zevidi, ve-l-evsafi ve-l-mekama*).³⁵

O ovim trima vrstama znanja govorit ćemo, ako Bog da, u zasebnoj knjizi. U ovoj raspravi namjera nam je bila samo da nabrojimo ove znanosti i njihovu podjelu na sažet i koncizan način. Onaj ko želi više o ovome saznati, neka pogleda knjige koje o tome govore. Nakon što smo objasnili nabrojane vrste znanosti, treba znati da svaka ova vrsta znanja zahtijeva nekoliko osnovnih uvjeta da bi se to znanje urezalo u duše onih koji tragaju za njim. Prema tome, neophodno je da saznaš metode stjecanja znanja (*turuka-t-tahsil*), jer za njegovo doseganje postoje metode, kao što ćemo to i objasniti, ako Bog da!

Metode stjecanja znanja

Ljudsko znanje se stječe na dva načina: ljudskim učenjem i božanskim podučavanjem (*et-te'allumu-l-insanijj ve-t-te'allumi-r-rebbanijj*).

Prvi način stjecanja znanja jest poznati put i očevidni metod kome streme svi umnici. Drugi način, odnosno božansko podučavanje, biva na dva načina: izvanjskim, tj. putem učenja (*min haridžin ve huve-t-tahsil bi-t-te'allum*) i unutarnjim, tj. putem razmišljanja (*min dahilin ve huve-l-ištigal bi-t-tefekkur*). Unutarnje razmišljanje ima isti nivo kao i podučavanje (*ve-t-tefekkur mine-l-batini bi menzileti-t-te'allumi fi-z-zahir*).

Podučavanje podrazumijeva da se jedna osoba okoristi znanjem druge osobe, dok

razmišljanje podrazumijeva da se jedna duša okoristi Univerzalnom Dušom (*istifadetu-n-nefsi mine-n-nefsi-l-kullijj*).³⁶Univerzalna Duša ima veći upliv i jaču moć po(d)učavanja od svih znalaca i umnika! Znanje je urezano u temelj duše na potencijalan način (*bi-l-kuvveh*), poput sjemenke u zemlji, dragulja na dnu mora ili usred rudnika.

Učenje predstavlja traženje da se nešto pojavi iz stanja potencijaliteta u stanje aktualiteta (*et-teallumu huve talebu hurudži zalike -š-šeje mine-l-kuvveti ile-l-fi'l*), a podučavanje je pojavljivanje iz *in potencia* u *in actus* (*vet-ta'limu huve ihradžuh minel-l-kuvveti ile-l-fi'l*). Učenikova duša ja slična duši učitelja i, s obzirom na sličnost, ona joj je približava. Znalac/učitelj je poput sijača, a učenik je poput zemlje. Znanje koje je u potencijalitetu slični sjemenki, a ono u aktualitetu slični biljci. Pa kad se upotpuni učenikova duša, ona biva poput drveta s plodovima ili dragulja izvađenog s dna mora. Ukoliko nadvladaju tjelesne moći (*el-kuve-l-bedenijeh*) nad dušom, učenik treba povećati učenje i produžiti ga, podnoseći teškoće i umor na putu traženja koristi. A ukoliko, pak, nadvlada svjetlo razuma nad osjetilnim osobinama, učenik će, s malo razmišljanja, mnogo naučiti. Duša primateljka (znanja) imat će više koristi od sata razmišljanja negoli nepokretna duša (*min nefsi-l-džamidi*) od godinu dana razmišljanja.

Dakle, neki ljudi stječu znanje putem učenja, a neki putem razmišljanja. Učenje zahtijeva razmišljanje, jer čovjek nije u stanju naučiti sve univerzalije i partikularije stvari (*fe inne-l-insane la jakdiru en jete'aleme džemi'a-l-ešjai -l-džuz'ijjati ve-l-kullijat*) ili sve ono što je predmet znanja (*ve džemia-l-ma'lumat*), ali je u stanju nešto naučiti i posredstvom razmišljanja spoznati nešto od znanja. Većinu spekulativnih znanosti i praktičnih vještina (*ve ekseru-l-ulumu-n-nezarijjeti ve-s-sanai-l-amelijeh*) duše mudraca spoznaju kroz čistotu svoje intuicije, moć njihova promišljanja i oštrinu svojega razuma (*bi safai zihnihim ve kuvveti fikrihim ve haddeti hadsihim*) bez potrebe za dodatnim učenjem i stjecanjem znanja. Da čovjek, kojim slučajem, nije u stanju saznati nešto od prvotnih spoznaja putem

razmišljanja, ljudima bi se oduljilo stjecanje znanja i ne bi se odstranila tmina neznanja sa srca, jer duša nije kadra spoznati sve važne pojedinačnosti i općenitosti posredstvom podučavanja; zapravo, neke duše spoznaju putem učenja, neke putem umovanja (*bi-n-nazr*), a neke, opet, kroz svijest putem čistog razmišljanja (*min damirihi bi safai fikrih*), kako je to poznato kod ljudi. Shodno ovome, oprobana je praksa naučnika i ustanovljena znanstvena pravila. Tako, arhitekta (*muhendis*) ne poznaje sve što mu je potrebno tokom njegova života, nego poznaje općenitosti svoje znanosti i njene predmete (*mevduatih*), a potom izvodi zaključke i analogizira (*jestahridžu ve jekisu*). Isto tako, ljekar ne zna pojedinačnosti bolesti pacijenata i njihove medikamente, ali ih promišlja u njihovom općem spoznajnom smislu (*bel jetefekkeru fi ma'limatihi-l-kullijeh*) i svakog pacijenta liječi shodno njegovom stanju. Također, astronom poznaje opće pojmove astrologije, onda razmišlja o njima i prosuđuje na temelju različitih sudova. Isti je slučaj i sa pravnikom ili književnikom. Takva je situacija i kad su u pitanju izvanredne vještine (*ve hakeza ila bedaii-s-sanai*). Jedan znanstvenik izumi sredstvo izrade, i to je početak razmišljanja, drugi iz toga sredstva izvede drugo sredstvo itd. Uostalom, tako je i sa svim tjelesnim i duševnim vještinama; na početku se uči, a kasnije se zaključuje putem razmišljanja.

Znači, kad se duši otvore vrata ideje, ona saznaje načine razmišljanja i način usmjeravanja razuma na ono što traži, pa se, onda, raširi njeno srce i otvori (srčani) uvid, pa ono što je bilo u njoj *in potencia* postaje *in actus* bez dodatnog učenja i zamaranja.

Božansko podučavanje biva na dva načina. Prvi način je putem Objave (*ilkau-l-vahj*), a to podrazumijeva da se od duše, kad usavrši svoju bit, odstranjuje nečist prirode, pohlepe i prolazne nade, njeno lice je pripravno za njenog Stvoritelja i Utoka, čvrsto se pridržava izdašnosti svojega Oblikovatelja oslanjajući se na Njegovu korist i odsjaj Njegovog Svjetla (*ta'temidu ala ifadetih ve fejdi nurih*). Allah, dž.š., s najvećom pažnjom i općim prihvatanjem prima takvu dušu, motri na nju

božanskim motrenjem, uzima iz/od nje Ploču (*levhan*) a od Univerzalne duše Pero i ukleše u nju svo znanje. Univerzalni um (*el-aklu-l-kullijj*)³⁷ tad biva poput učitelja, a Sveta duša (*en-nefsu-l-kudusijjeh*) poput učenika, tako da ta duša zadobija svo znanje i u nju se uklešu sve forme (*suver*) bez učenja i razmišljanja. Istinitost ovoga potvrđuju Allahove Riječi upućene Njegovom vjerovjesniku, s.a.v.s.: "Allah tebi objavljuje Knjigu, i Mudrost, i uči te onome što nisi znao".³⁸ Znanje vjerovjesnika je najpočastvovaniji nivo znanja među svim znanjima stvorenja, jer se ono dobija od Allaha bez posrednika i sredstva. Objašnjenje ovoga nalazi se u kazivanju Ademu, a.s., i melekima. Meleki su učili čitav svoj vijek i zadobili znanje mnogih znanosti, tako da su postali najznanija stvorenja i najspoznajnija bića (*ʿālemu-l-mahlukati ve ʿarefu-l-mevdžudat*). Adem, a.s., nije bio učen, jer nije učio, niti je imao učitelja. Onda se meleki uznesoše i uzoholiše govoreći: "A mi Te slavimo, zahvaljujući Ti, i kako Tebi dolikuje, veličamo!",³⁹ tj. mi znamo suštine stvari. Adem, a.s., tad pokuca na vrata Stvoritelja, izdvoji svoje srce iz mnoštva stvorenog (*mukevvinat*), zatraži pomoć svog Uzvišenog Gospodara i On ga pouči svim stvarima: "...a potom ih melekima predoči i zapovijedi: 'Kažite Mi imena njihova, ako istinu govorite!'"⁴⁰ Meleki se postidješe pred Ademom (*fe sugire haluhum inde adem*), njihovo znanje bi malehno, razbi se lađa njihove oholosti i utopiše se u moru nemoći: "Slavljen nek si! – povikaše meleki. Nemamo drugog znanja osim onog kome si nas poučio Ti!"⁴¹ Gospodar reče: "O Ademe, obavijesti ih ti o imenima njihovim!"⁴² Adem ih obavijesti o dijelu skrivenoga znanja i prikrivenih odredbi (**iddete meknunati-l-*ilmi ve musteterati-l-emr*). Umnim ljudima je jasno, onostrano znanje (*el-ilmu-l-gajbijj*) koje proistječe iz Objave je postojanije i savršeniije od stečenoga znanja. Znanje Objave je nasljedstvo vjerovjesnika i pravo poslanika.

Od vremena Muhammeda, a.s., Allah je zapečatio vrata Objave, on je bio pečat vjerovjesnika (*hatemu-n-nebijjin*).⁴³ On bijaše čovjek s najviše znanja, najrječitiji Arap i nearap. On je rekao: "Odgojio me je Moj Gospodar

najljepšim odgojem!"⁴⁴ Svojim sunarodnjacima je poručio: "Ja sam najznaniji od vas i najviše se bojim Allaha, dž.š.!"⁴⁵ Njegovo znanje je bilo najpotpunitije, najčasnije i najpostojanije, jer ga je zadobivao putem božanskoga podučavanja. On nikad nije bio zabavljen učenjem, niti ljudskim podučavanjem. Uzvišeni je rekao: "Podučava ga onaj žestoke snage"⁴⁶

Drugi način božanskog podučavanja je nadahnuće (*el-ilham*). Nadahnuće je podstrek Univerzalne duše pojedinačnoj ljudskoj duši (*li-n-nefsi-l-džuz'ijjeti-l-insanijjeh*) sukladno njezinoj čistoti, prijemčljivosti i jačini njezine pripravnosti. *Ilham* je učinak Objave, Objave koja je transcendentna odredba, a *ilham* je njena aluzija (*ve-l-ilhamu huve ta'riduh*). Znanje dobijeno Objavom naziva se vjerovjesničkim znanjem (*'ilmen nebevijjen*), a ono koje je dobijeno posredstvom nadahnuća – transcendentnim znanjem (*'ilmen ledunijjen*).

Transcendentno znanje je takvo znanje u kome nema posrednika između duše i Stvoritelja. Ono je poput svjetla iz nevidljive svjetiljke koje pada na čisto, prazno i prefinjeno srce. Svo znanje stečeno na ovaj način kroz suštinu Prve Univerzalne duše, tj. kroz čiste prvotne odjelite supstancije, u odnosu na Prvi mm nalikuje odnosu Have prema Ademu, a.s. (*ve zalike enne-l-ulume kulluha hasaleten ma'lumeten fi dževhvri-n-nefsi-l-kullijjeti-l-ula ellezi huve fi-l-dževahiri-l-mufarekati-l-evvelijjeti-l-mahdati bi-n-nisbeti ile-l-akli-l-evvel ke nisbeti hava ila adem*). Očigledno je da je Univerzalni um (*el-aklu-l-kullijj*) počastvovaniji, savršeniiji, postojaniji i bliži Gospodaru od Univerzalne duše, a Univerzalna duša je moćnija, prefinjenija i časnija od ostalih stvorenja. Iz odsjaja Univerzalnog uma proizlazi nadahnuće (*ilham*), a iz odsjaja Univerzalne duše – Objava (*vahj*). Objava je ukras vjerovjesnika, a *ilham* ukras evlija (*zinetu-l-evlija*). Znanje nadahnuća⁴⁷ je poput duše bez razuma, i velijj (*velijj*) nije vjerovjesnik.

Također, *ilham* bez *vahj* je slabiji u odnosu na *vahj*, a jak u odnosu na snove i znanje vjerovjesnika i evlija. Znanje Objave odlika je samo poslanika kakvi su Adem, Musa, Ibrahim, Muhammed, a.s., i drugi. Postoji razlika između poslanstva i vjerovjesništva (*bejne-r-risaleti*

ve-n-nubuvveh). Vjerovjesništvo predstavlja pristanak Svete duše da suštine spoznajnog i inteligibilnog proslijedi ka korisnicima i primaocima (*fe-n-nubuvvetu kubulu-n-nefsi-l-kudusijjeti hakaika-l-ma'lumati ve-l-ma'kulati ile-l-mustefidini ve-l-kabilin*). Katkad to biva pristajanje za jednu od duša, ali to nećemo ovdje iznositi zbog nekih zapreka i razloga. Transcedentno znanje dobijaju vjerovjesnici i evlije, kao što je bio Hidr, a.s.,⁴⁸ a kako nas o njemu izvještava Uzvišeni Allah, dž.š.: "... i poučili ga onom što samo znamo Mi (*ve allemnahu min ledunna ilma*)!"⁴⁹ Vladar pravovjernih Alija b. ebi-Talib, Allah ga uzvisio, rekao je: "Stavih svoj jezik u svoja usta, pa se u mom srcu otvori hiljadu kapija znanja, a na svakoj kapiji hiljadu vrata!" Također je rekao: "Kad bih pod sebe stavio šilte i sjeo na njega, sudio bih sljedbenicima Tevrata prema Tevratu, sljedbenicima Indžila prema Indžilu, a sljedbenicima Kur'ana prema Kur'anu!" Ovaj nivo znanja ne doseže se putem ljudskog učenja, već se čovjek ukrašava ovim znanjem snagom transcedentnog znanja. Od Alije, neka je Allahovo zadovoljstvo na njega, prenosi se da je Musa, a.s., objašnjavao svoju knjigu (Tevrat) četrdeset godina, pa mu je Allah tek nakon toliko godina dozvolio da objasni značenja Fatihe kako bi mu ona bila jasna! Ovo duljenje, trud i otvaranje znanju može biti samo uz pomoć božanskog nebeskog znanja (*illa ledunnijjen ilahijjen semavijja*). Kad Uzvišeni Allah želi dobro nekom robu, On ukloni zastor između Sebe i duše toga roba, ona onda postaje ploča na kojoj se očituju tajne nekih skrivenosti i u nju se urežu ta značenja, tako da duša o njima govori kako hoće i kome hoće od Allahovih robova, a suštinu mudrosti ona zadobija od božanskog znanja.

Čovjek ne može dosegnuti ovaj nivo, jer on nije mudrac, budući da je mudrost Allahov dar: "On mudrost kome hoće podaruje! A kome je data mudrost, dato mu je dobro veliko! I samo pametni opomenu prihvataju!"⁵⁰ Oni koji su dospjeli na nivo božanskog znanja, neovisni su od mnogog stjecanja znanja i zamora poučavanja; oni malo uče, a mnogo znaju, lahko se zamaraju, a dugo odmaraju! Kada se Objava završi, a vrata poslanstva zatvore, ljudima

više nisu potrebni poslanici i obznana poziva nakon ispravnog dokaza i upotpunjenja vjere, kao što je Uzvišeni rekao: "Danas sam vam vašu vjeru upotpunio..."⁵¹ Nema mudrosti u obznanjivanju dodatnih značenja bez potrebe! Što se tiče *ilhama*, njegova vrata su otvorena. Širenje svjetla Univerzalne duše ne prekida se zato što je ono vazda potrebno dušama kako bi se one učvrstile, obnovile i podsjetile. Kako god su ljudi više neovisni od poslanstva i obznane, isto tako im je potrebno podsjećanje i upozorenje, budući da su zahvaćeni šejtanskim došaptavanjima i zaokupljeni strastima.

Uzvišeni Allah je zatvorio vrata Objave, i to je znak ljudima, a otvorio je vrata *ilhama* iz milosti i pripravnosti odredbi. On je postavio nivo kako bi ljudi znali da je Allah izdašan prema svojim robovima, On opskrbljuje koga hoće bez ikakva računa!

Stupnjevi duša prilikom stjecanja znanja

Znanje je urezano u sve ljudske duše i one su primateljice sveg znanja (*kabiletun li džemi'i-l-'ulum*). Ono prolazi od duše do duše i one uzimaju od njega, iznenada i neočekivano, ono što im prisprije iz vanjskog svijeta, kao što je Allahov Poslanik rekao: "Ljudi su stvoreni u istinitoj vjeri a šejtani ih obmanjuju".⁵² Poslanik je rekao: "Svako dijete se rađa u prirodnoj vjeri..."⁵³ (i dalje, kako se navodi u hadisu).

Ljudska razumna duša je sposobna da na sebe primi prosvjetljene Univerzalne duše i pripravna je, snagom svoje izvorne čistote i svojih svojstava, primiti razumske forme (*li kubuli-s-suveri-l-ma'kuleh*). Ali, jedan dio nje oboli na ovome svijetu i, zbog različitih bolesti i pojava, on je spriječen da spozna suštine, dok drugi dio nje ostaje u izvornoj čistoti, bez bolesti i iskvarenosti, uvijek sklon spoznaji (suština). Besprijeorne duše (*ve-n-nufusu-s-sahihah*) su duše vjerovjesnika, primateljice Objave, snažno ojačane nadnaravnim djelom i sposobnošću u svijetu nastajanja i nestajanja.

Takve duše vječito ostaju u izvornoj besprijeornosti (*bakijetun ale-s-sihhati-l-aslijeh*), nemijenajući svoju ćud kvarljivim bolestima i popratnim pojavama. Otuda su vjerovjesnici liječnici duša i pozivatelji ljudi

na bespriječornu prirodu (*fesare-l-enbijau et-tibae-n-nufusi ve du'ate-l-halki ila sihhati-l-fitreti*).

Bolesne duše (*en-nufusu-l-meridah*) na ovom nedostatnom svijetu imaju nekoliko nivoa. Neke su pod slabijim utjecajem date bolesti, njihove misli su smrvljene oblacima zaborava te su zabavljene učenjem, tražeći izvornu bespriječornost, svoju bolest odstranjuju s najmanjim liječenjem, a oblake zaborava potiskuju i s najmanjim podsjećanjem. Neke od njih uče čitav svoj život, zauzete su podučavanjem u traganju za izvornom bespriječornošću te odstranjuju svoju bolest s najmanjim lijekom, a oblake svoga zaborava raspiruju s najmanjim podsjećanjem. Neke, opet, uče čitav život i svo vrijeme su zauzete stjecanjem znanja i čistote; ne razumiju ništa od kvarenja karaktera. Jer, kad se karakter opogani, on ne prima lijek (*li enne-l-mizadže iza fuside la jakbelu-l-iladž*)! Neke se, pak, podsjećaju, zaboravljaju, zadovoljavaju i jadikuju nad sobom, zadobijajući malo svjetlosti i slabo prosvjetljenje.

Ovaj nesklad se pojavljuje otuda što su duše naklonjene ovom svijetu i njime obuhvaćene shodno njihovoj jačini, odnosno slabosti, poput zdravog kad oboli i bolesnog kad ozdravi. Kad se ovaj čvor razriješi, duše bivaju učvršćene transcendentnim znanjem i postaju svjesne primordijalne prirode i čistote prvotnog stanja (*kanet 'alimeten fi evveli-l-fitreti ve safijeten fi ibtida'i-l-ihтира*). One toga bivaju nesvjesne kad obole zbog prisnosti s ovim gustim tijelom i tamnim mjestom. Tada one ne traže podučavanjem pronalaziti nepostojeće znanje ili uspostavljati izgubljeni razum, nego se vraćaju na temeljno instiktivno znanje odstranjujući bolest prijemčivošću za ukras tijela, njegovim osnovama i temeljima. Saosjećajan otac prema svome djetetu, kad pristupa zaštiti djeteta, zabavljen je njegovom važnošću, pritom zaboravljajući sve druge stvari, važna mu je samo jedno – dijete. Zbog svoje zauzetosti i žudnje, duša pristupa ovoj (tjelesnoj) strukturi (*akbelet ala haze-l-hejkel*), baveći se njezinim životom i pažnjom čuvajući njen interes. I tako utone u more prirode (*fi bahri-t-tab'ah*) zbog svoje slabosti i

djelimičnosti, i zato je ona, tokom svoga života, potrebna učenju radi podsjećanja na ono što je zaboravila i radi žudnje u svijesti za onim što je izgubila.

Učenje nije ništa drugo nego povratak duše njezinoj suštini (*ve lejse-t-te'allumu illa rudžu'i-n-nefsi ila dževheriha*) i pojavljivanje onoga što je u njezinoj svijesti u stanje aktualiteta da bi upotpunila svoju bit i postigla sreću. Ukoliko su duše slabe, one se ne mogu usmjeriti ka suštini svoje biti (*la tehtedi ila hakikati dževheriha*); one, onda, traže zaštitu od suosjećajnog i znanog učitelja da bi im on pomogao da nađu svoj cilj i svoju nadu, kao što i bolesnik koji ne zna svoj lijek zna da je plemenito zdravlje pohvalno i poželjno, pa onda traži saosjećajnog ljekara, izlaže mu svoje stanje, traži kod njega utočište da bi ga izliječio i otklonio mu bolest. Uvidjeli smo da se učenom čovjeku, koji oboli od neke specifične bolesti, kao, npr., bolest glave ili grudnog koša, duša sustegne od svih nauka i zaboravlja ono što je spoznala, postajući joj to nejasnim, a sve ono što je naučila u prethodnom životu i proteklim danima biva joj skriveno. A kad ozdravi, povrati joj se lijek, otkloni zaborav od nje, a vraća na ono što je spoznala i prisjeća se onoga što je zaboravila tokom bolesti. Shvaćamo da znanje ne prolazi nego se zaboravlja (*fe 'alimna enne-l-ulume ma fenijet ve innema nesijet*). Razlika između brisanja (*el-mahv*) i zaboravljanja (*nisjan*) kod ljudi se ogleda u tome što brisanje predstavlja iščeznuće urezanog i zapisanog, a zaborav je nejasnoća urezanog⁵⁴ (*ve ferku bejne-l-mahvi ve-n-nisjani bi-n-nasi fe inne-l-mahve fenau-n-nukuš ve-r-rusum ve-n-nisjanuultibasun-nukuš*), pa ono biva poput oblaka zakrivenog sunčevom svjetlošću pred očima gledalaca, a ne poput izlaska Sunca, koje predstavlja prolaz Sunca iznad Zemlje naniže (*intikalu-š-šemsi min fevki-l-erdi ila esfel*). Upošljavanje duše učenjem uklanja prolazne bolesti od suštine duše ne bi li ona postala svjesna primordijalne prirode i spoznala prvotnu čistoću.

E, sada, kad si spoznao uzrok i cilj učenja i suštinu duše i njenu supstanciju, treba znati da bolesnoj duši treba učenje i trošenje života u stjecanju znanja. Što se tiče duše koja je zahvaćena neznatnom bolešću čiji je uzrok

slabašan, posljedice beznačajne, pospanost blaga, a karakter ispravan, takva duša nema potrebu za dodatnim učenjem i umorom; njoj je dovoljno i najmanje mišljenje i razmišljanje da bi se vratila svome korijenu, poprimila svoju početnost i suštinu, stekla uvid u svoje skrivenosti te onda ispoljila ono što je u njoj u stanju potencijaliteta u stanje aktualiteta, a ono što je u nju urezano postaje joj ukras i time se ona usavrši, upotpuni svoju suštinu, spozna većinu stvari za kratko vrijeme i na najljepši način se izražava o predmetima spoznaje (*ve t'abiru 'ani-l-ma'lumati bi husni-n-nizam*). Ona, također, postaje svjesna, potpuno upotpunjena i prosvijetljena prihvatanjem Univerzalne duše, a osvjetljena prijemom pojedinačne duše, slično putu čežnje za korijenom. Tako ona presijeca korijen zavisti i mržnje i susteže se od dunjaluka i njegovih ukrasa. I kad dođe na ovaj nivo, ona spozna, spasi se i uspije. Ovo je, dakle, cilj svih ljudi.

Sušтина transcendentnog znanja i načini njegovog doseganja

Transcedentno znanje, koje predstavlja isijavanje (*serejan*) svjetlosti nadahnuća (*nuri-l-ilham*), biva nakon upotpunjenja (*et-tesvijeh*) /duše/, kao što je Uzvišeni rekao: "Tako Mi duše i Onoga Koji ju je upotpunio".⁵⁵ Ovo upotpunjenje biva na jedan od tri načina:

a. Doseganjem cjelokupnog znanja i njegovim obilnim korištenjem;

b. Istinskom praksom i valjanim samo-usredotočenjem (*er-rijadatu-s-sadikatu ve-l-murakabetu-s-sahihah*). Allahov Poslanik je ukazao na suštinu ovoga riječima: "Ko postupa po onome što zna, Allah će mu podariti znanje onoga što ne zna".⁵⁶ Allahov Poslanik je također rekao: "Ko iskreno u ime Allaha klanja četrdeset sabaha, Allah će dati da iz njegova srca na njegovom jeziku provriju izvori mudrosti";⁵⁷

c. Razmišljanjem (*et-tefekkur*). Kad duša spozna i izobrazuje se u znanju, a zatim razmišlja, pod uslovima (ispravnog) razmišljanja (*bi šuruti-l-fikr*), o onome što je spoznala, njoj se otvaraju vrata nevidljivog svijeta (*babe-l-gajb*). Tome je slično stanje

trgovca koji, prema pravilima poslovanja, posluje sa svojim imetkom, čime mu se otvaraju vrata dobiti (*babe-r-ribh*), a ukoliko pogriješi – upada u gubitak. Ukoliko onaj koji razmišlja krene ispravnim putem, svrstava se među one koji su pronicljivi (*min zevi-l-elbab*), a u njegovome srcu se otvara prozorčić (*revzeneh*) iz nevidljivog svijeta te on postaje znalac, savršen, uman, produhovljen i ojačan, kao što je Allahov Poslanik kazao: "Jedan sahat razmišljanja bolji je od šezdeset godina ibadeta!"⁵⁸ Uslove (ispravnog) razmišljanja navest ćemo u drugome tekstu, u kome ćemo, uz Allahovu pomoć, objasniti pojam razmišljanja i način na koji ono biva. Njegova suština je nejasna (*ve hakikatuhu emrum mubhem*) i to zahtijeva dodatno objašnjenje i tumačenje. A sada, evo, završavamo ovaj tekst! Ove Allahove Riječi su dovoljne onim koji su dostojni: "A kome Allah ne dadne svjetlosti, taj svjetlosti neće ni imati!"⁵⁹

A Allah je zaštitnik vjernika, i u Njega se uzdamo! Neka su Allahovi blagoslovi i mir na našeg prvaka Muhammeda, a.s., na njegovu porodicu i ashabe! Dovoljan nam je Allah i divan li je On zaštitnik! Nema snage ni moći osim kod Allaha, Uzvišenog i Veličanstvenog! U Njega se uzdam u svakome trenutku! I neka je hvala Allahu, Gospodaru svih svjetova!

Prijevod s arapskog i bilješke:
Almir Fatić

Bilješke:

¹ *Vilajet* je jedan od krunskih izraza sufijskog učenja za duhovni stadij prijateljovanja s Bogom Uzvišenim

² *Tarika t* – duhovni put koji vodi Bogu, dž. š.

³ *Fikh* – šerijatsko pravo utemeljeno na primarnim i sekundarnim vrelima islamskog učenja

⁴ *Tefsir* – nauka o tumačenjima Kur'ana

⁵ *Kelam* – nauka o temeljnim doktrinama islamskog vjerovanja

⁶ Abdulkarim ibn-Hevazin ibn-Abdulmelik ibn-Talha ibn-Muhammed el-Kušejri (376/986. – 465/1074.). autor je brojnih djela. Njegov komentar Kur'ana, na koji se ovdje aludira, poznat je pod imenom *Letaifu-l-Išarat* i

spada među prve komentare Kur'ana napisane sufijskom metodologijom. Na bosanski jezik je prevedena njegova kratka rasprava *Tertibu-s-suluki fi tarikillah* (Slijed postupaka na Allahovom putu); preveli: Enes Karić i Sidik Spahić, Sarajevo, *El-Kalem*, 2003.

⁷Ebu Ishak S'alebi (u. 1035.), autor komentara Kur'ana pod naslovom *El-kešfu ve-l-bejanu an tefsiri-l-Kur'an*; pisan je metodologijom tradicionalnih komentara Kur'ana

⁸ Ali b. Muhammed el-Maverdi je autor komentara Kur'ana pod imenom *En-nukatu ve-l-ujunu fi-t-tefsir*

⁹ Ebu Abdurrahman es-Sulemi (u. 412.), autor sufijskog tefsira *Hakaiku-t-tefsir*

¹⁰ Ovo je dio hadisa koji prenosi Ibn-Abdilberr od Enesa, r.a., u poglavlju *Fi-l-'ilm*. Ostatak hadisa glasi: "Za onoga ko traži znanje, oprost moli sve stvoreno, čak i ribe u moru"

¹¹ Dopuna prethodnog hadisa. Prenosi ga Ukajli u *Du'afau*, Ibn-Adijj u *Kamilu*, Bejheki u *Šu'abu*, Ibn-Abdilberr u poglavlju *Fi-l-'ilm*, od Enesa, r.a.

¹² Ali 'Imran, 18. Prijevode ku'anskijh ajeta preuzimamo iz prijevoda Kur'ana dr. Enesa Karića, *Kur'an s prijevodom na bosanski jezik*, Sarajevo, 1995.

¹³ Fatir, 19-20.

¹⁴ Ez-Zumer, 9.

¹⁵ Gazali ovdje aludira na kur'anske ajete iz sura El-Isra, 85., i El-Fedžr, 27.-29.

¹⁶ Ovaj hadis prenosi Bejheki u *Kitabu-z-zuhd* od Ibn-Abbasa

¹⁷ Gazali za Poslanika veli da je *šari'*, u izvorniku na arapskom: *ve atleka-š-šari'*

¹⁸ El-Isra, 85.

¹⁹ El-Fedžr, 27.-29.

²⁰ Prvostvorena svjetlost od Boga, dž. š.

²¹ *El-levh* ili *El-levhu-l-mahfuz* je kur'anski izraz za *Ploču pomno čuvanu (Tabula Secreta)*, u kojoj je pohranjeno svo znanje. U nju *Pero* upisuje sve božanske Riječi

²² *Pero* je simbol univerzalnog vrela svih božanskih Objava/Riječi. U sufijskoj terminologiji, *Pero* označava i *Prvi Um*

²³ El-Hidžr, 29., Sad, 72.

²⁴ Et-Tahrim, 12.

²⁵ Hadis bilježi Buharija i drugi *muhaddisi*.

²⁶ Hadis bilježi Muslim

²⁷ Platon i Aristotel su naučavali da su stvari sastavljene od materije i forme

²⁸ Prenosi Dejlemi u *Musnedu*

²⁹ El-Fedžr, 28.

³⁰ En-Nur, 40.

³¹ Ibn-Hibban, u svom *Sahihu*, preko Ibn-Mes'uda, prenosi sličan hadis: "Kur'an ima vanjsko (*zahiren*), unutarnje (*batinen*), naredbu ili zabranu (*hadden*) i intenciju (*muttale'*)"

³² El-En'am, 59.

³³ Sad, 29.

³⁴ El-Hejsemi u *Medžmu'u-z-zevid*, I., 36.; Bezzaz u *Musnedu*, II., 91.; Tirmizi u *Nevadiru-l-usul fi ehadišir-resul*, I., II., IV., 350., 312., 39.; Ed-Darekutni u *Ilelu*, III., 38

³⁵ Ovo su sve redom sufijski termini s bremenitim značenjima koje Gazali ovdje koncizno nabroja. Njihova dublja značenja čitalac može pogledati u odgovarajućoj literaturi

³⁶ *Univerzalna Duša* je simbol posvemašnje Božanske Volje

³⁷ *Univerzalni um* je simbol posvemašnje božanske Mudrosti

³⁸ En-Nisa', 143.

³⁹ El-Bekare, 30.

⁴⁰ El-Bekare, 31.

⁴¹ El-Bekare, 32.

⁴² El-Bekare, 32.

⁴³ Aluzija na ajet iz sure El-Ahzab, 40.

⁴⁴ Abdurreuf el-Minavi u *Fejdu-l-kadir* od Ibn-Mesuda, r.a., I., 225.; El-Džerrahi u *Kešfu-l-huffa'*, I., 76.

⁴⁵ Ahmed u *Musnedu*, VI., 122.

⁴⁶ En-Nedžm, 5.

⁴⁷ Ovdje valja ukazati da se u originalu arapskog na početku ove rečenice vjerovatno potkrala greška. Naime, u izvorniku na ovom mjestu stoji *fe emma 'ilmu-l-vahj*, dakle kao da je riječ o znanju Objave. Ali, kontekst i spominjanje ove sintagme domalo kasnije daju nam za pravo da ustvrdimo kako je riječ o pogrešci, odnosno da je trebalo pisati *fe emma 'ilmu-l-ilham*

⁴⁸ Gazali, prema ovome, smatra da je Hidr bio evlija. Napominjemo i mišljenje većine komentatora Kur'ana da je Hidr bio vjerovjesnik, upravo na temelju kur'aniskog kazivanja o njemu, jer bit onoga što je on činio može opstojati samo uz Objavu, tj. znanja dobijenog posredstvom Objave

⁴⁹ El-Kehf, 65.

⁵⁰ El-Bekare, 269.

⁵¹ El-Maide, 3.

⁵² Ez-Zerkani u *Šerhu*, II., 119.

⁵³ *Muttefekun alejhi*

⁵⁴ Uputno je da se na ovome mjestu prisjetimo Platonovog učenje o idejama. Naime, Platon je smatrao da je znanje sjećanje na ideje a neznanje da je zaboravljanje ideja. U ovoj Gazalijevoj rečenici čitamo islamski odgovor Platonu

⁵⁵ Prijevod predmetnog ajeta preuzeli smo iz prijevoda Kur'ana Časnog od Muhameda Pandže i Džemaludina Čauševića, jer je bliži Gazalijevoj eksplikaciji spomenutog ajeta

⁵⁶ Prenosi ga Ebu-Nuajm u *Hiljetu* od Enesa, r.a.

⁵⁷ Asbehani u djelu *El-'Azameh* od Ebu-Hurejre, r.a., Minavi u *Fethu-l-kadir*

⁵⁸ El-Minavi u *Fejdu-l-kadir*, III., 443; Asbehani u *El-'Azameh*, I., 300.; El-Džerrahi u *Kešfu-l-huffa'*, I., 370.

⁵⁹ En-Nur, 40.